
Het didactische werkvormenboek

Piet Hoogeveen en Jos Winkels

Het didactische werkvormenboek

VARIATIE EN DIFFERENTIATIE
IN DE PRAKTIJK

11e druk

2014

 koninklijke
van gorcum

.....
© 1982

Koninklijke Van Gorcum BV
Postbus 43
9400 AA Assen

NUR 846

ISBN 978 90 232 5276 4

11e, geheel herziene druk: 2014

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Foto omslag

Jeroen Herlaar

Grafische verzorging

In Ontwerp, Assen

Uitgave en druk

Koninklijke Van Gorcum, Assen

Woord vooraf	8
Bij de elfde druk	10
Inleiding	12

DEEL 1 THEORIE EN ACHTERGROND

1	Didactische werkvormen: omschrijving	16
2	Didactisch handelen	22
2.1	Uitgangspunten bij het kiezen van werkvormen	24
3	Didactische werkvormen en differentiatie	32
3.1	Inleiding	34
4	Didactische werkvormen en media	42
4.1	Korte beschrijving van enkele media	46
5	Activerende didactiek	50
5.1	Zelfstandig leren en zelfstudie	54
5.2	Studievaardigheden	55
5.3	Enkele onderwijsleermodellen	56
5.4	Activerende werkvormen	61
6	Effectief kiezen en gebruiken van didactische werkvormen	68
6.1	Variatie	71
6.2	Het kiezen van didactische werkvormen	73
6.3	Enkele andere gebruiksmogelijkheden	76

DEEL 2 DIDACTISCHE WERKVORMEN

7	Toelichting deel 2	80
7.1	Werkvormen	82
7.2	Beschrijving van een werkvorm	84
8	Instructievormen	86
8.1	Inleiding	88
8.2	Doceervorm	91
8.3	Vertelling	95
8.4	Demonstratie (visuele instructie)	98
8.5	Filmvertoning	101
8.6	Dvd-les	104
8.7	Educatief tv-programma	106
8.8	Audioles	107
8.9	PowerPoint-presentatie	108
8.10	Excursie	111

-
- 9 Interactievormen 116**
- 9.1 Inleiding 118
 - 9.2 Discussievormen 119
 - 9.3 Probleemoplossende discussie 121
 - 9.4 Discussie in groepen met rapportage via flappen 127
 - 9.5 Carrouseldiscussie 129
 - 9.6 Bord- of muurdiscussie 135
 - 9.7 Alter-egomethode 138
 - 9.8 De viskommethode 141
 - 9.9 Forumdiscussie/panel 144
 - 9.10 Discussie met open stoel 147
 - 9.11 Rondvraag 151
 - 9.12 De gevalsmethode 153
 - 9.13 De incidentmethode 155
 - 9.14 De casemethode 157
 - 9.15 Brainstorm 159
 - 9.16 Kort geding 162
 - 9.17 Klassengesprek 165
 - 9.18 Kringgesprek 169
 - 9.18 A Het gesloten kringgesprek 170
 - 9.18 B Het open kringgesprek 173
 - 9.19 Vragen stellen 175
 - 9.20 Interview 180
 - 9.21 Publiek interview 184
 - 9.22 Enquête 186
 - 9.23 Stemmen 189
 - 9.24 Onderwijsleergesprek 190
 - 9.25 Communicatiespel 193

- 10 Opdrachtvormen 198**
- 10.1 Inleiding 200
 - 10.2 Huiswerk 203
 - 10.3 Literatuurstudie 206
 - 10.4 Schrijven van een tekst 209
 - 10.4 A Schrijven van een levensverhaal 210
 - 10.4 B Schrijven van een essay 213
 - 10.4 C Schrijven van een observatieverhaal 215
 - 10.4 D Schrijven van een stripverhaal 217
 - 10.4 E Schrijven van een recensie 219
 - 10.4 F Schrijven van een ingezonden stuk 221
 - 10.4 G Schrijven van een vrije tekst 222
 - 10.4 H Schrijfronde 223
 - 10.4 I Schrijven van een toneelstuk 225
 - 10.4 J Schrijven van geheimtaal 227
 - 10.5 Foto's maken en gebruiken 229

- 10.6 Maken van een affiche 232
- 10.7 Collage 234
- 10.8 Cartoons 237
- 10.8 A Cartoonanalyse 237
- 10.8 B Het maken van een cartoon 238
- 10.9 Films maken en gebruiken 239
- 10.10 Het opzetten van een tentoonstelling/expositie 241
- 10.11 Maken van een muurkrant 243
- 10.12 Maken van een ideogram 245
- 10.13 Maken van een silhouet 246
- 10.14 Maken van een belangstellingscirkel 248
- 10.15 Maken van een mindmap 255
- 10.16 Maken van toetsvragen 258
- 10.17 Inhoudsanalyse 261
- 10.18 (Individuele) studie m.b.v. vraag- en opdrachtkaarten 264
- 10.19 Practicum 266
- 10.20 De leercontractmethode 272
- 10.21 Geprogrammeerde instructie 274

11 Samenwerkingsvormen/coöperatief leren 282

- 11.1 Inleiding 284
- 11.2 Samen leren 289
- 11.3 Groepswerk 294
- 11.4 Projectwerk 305

12 Spelvormen 310

- 12.1 Inleiding 312
- 12.2 Rollenspel 316
- 12.3 Simulatiespel 322
- 12.4 Dramatiseren 327
- 12.5 Pantomime 330
- 12.6 Schimmenspel 332
- 12.7 Ganzenbordspel 334
- 12.8 Bingospel 337
- 12.9 Kwartetspel 340
- 12.10 Wat-zou-er-gebeuren-spel 342
- 12.11 Kennismakingsspelen 344
- 12.12 Raadspelen 347
- 12.13 Spel(werk)vormen t.b.v. het vreemdetalenonderwijs 348

13 Alfabetisch overzicht van de beschreven werkvormen 358

Literatuurlijst 370

Index 374

Waarom een boek over didactische werkvormen?

Het is goed om deze vraag te stellen, temeer omdat er zo langzamerhand al heel wat over didactische werkvormen geschreven is. Ondanks dit gegeven is het voor veel docenten toch een probleem om de juiste werkvormen te kiezen, om te variëren met didactische werkvormen of om nieuwe didactische werkvormen toe te passen. Dit hangt onder andere samen met het feit dat het beschrijven van didactische werkvormen meestal beperkt blijft tot een vijftien à twintigtal, waarbij de zogenaamde standaard werkvormen uiteraard niet worden vergeten. Naar ons idee – dat bleek bijvoorbeeld duidelijk tijdens onze bezoeken aan studenten op stagescholen en tijdens nascholingscursussen – hebben (aanstaande) docenten juist behoefte aan een duidelijke omschrijving van zoveel mogelijk didactische werkvormen, waarin praktische richtlijnen zijn opgenomen wat betreft de gebruiksvoorwaarden zoals tijdsduur, benodigde hulpmiddelen en sterke en zwakke kanten.

Dit boek is om verschillende redenen geschreven.

In de eerste plaats om tegemoet te komen aan de genoemde behoefte in het kader van (optimalisering van) het onderwijs aan de lerarenopleiding. Want de beste docent op school die u zich mogelijk nog herinnert, was altijd diegene die onder andere moeilijke onderwerpen op een gemakkelijke manier kon uitleggen. In de tweede plaats om te voldoen aan de vele wensen die geuit zijn door docenten die hebben deelgenomen aan de verschillende nascholingscursussen over didactische werkvormen of die waarin didactische werkvormen een belangrijke rol spelen.

In de derde plaats met het oog op actuele ontwikkelingen in het onderwijs. Niet alleen in onderwijskundige literatuur maar bijvoorbeeld ook in ministeriële nota's, is steeds nadrukkelijker de wens waarneembaar om tegemoet te komen aan individuele verschillen tussen leerlingen (differentiatie). Didactische werkvormen bieden wat goede mogelijkheden. Bovendien wordt de motivatie van de leerlingen verhoogd door variatie van didactische werkvormen.

Dit boek is met name bedoeld voor:

- (aanstaande) docenten in het voortgezet en (hoger) beroepsonderwijs;
- docenten werkzaam in de hogere leerjaren van het basisonderwijs;
- medewerkers die verbonden zijn aan diensten die het onderwijs ondersteunen;
- medewerkers binnen het vormingswerk;
- cursusleiders, trainers, bedrijfsopleiders en anderen die bijeenkomsten/cursussen/workshops verzorgen en zich bezighouden met opleiden.

Het is niet onze bedoeling om didactische werkvormen voor een bepaald vakgebied te beschrijven. Toch zullen sommige (vak)docenten er meer van kunnen profiteren dan andere.

Als afsluiting willen we graag onze hartelijke dank uitbrengen aan allen die, op welke wijze dan ook, een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit boek:

- Viktor van Geel en Jan Schreurs (†) van de afdeling onderwijskunde van Interstudie te Nijmegen, voor het kritisch doornemen van de tekst;
- Jacques Mijland, medewerker van de afdeling onderwijskunde van het Mollerinstituut te Tilburg, voor het doornemen van het theoretische gedeelte van het boek op zijn leesbaarheid;
- docenten uit het basis- en voortgezet onderwijs voor hun praktische suggesties bij bepaalde werkvormen;
- het Hoger Katechetisch Instituut te Nijmegen voor het afstaan van tekeningen uit de serie 'Projekten voor het basisonderwijs';
- Lidy Hoftijzer voor haar vele typewerk; en 'last but not least'
- onze huisgenoten voor al hun geduld.

Terwijl we de hoop uitspreken dat velen vruchtbaar gebruik zullen maken van dit boek, rest ons tot slot de vraag aan alle lezers: mocht u opmerkingen of suggesties hebben die tot verbetering en/of aanvulling kunnen leiden, dan houden wij ons van harte aanbevolen.

Piet Hoogeveen en Jos Winkels
Nijmegen/Beuningen, augustus 1982

'Niets is zo constant als verandering'.

Deze uitspraak is zeker van toepassing op het onderwijs. Als we kijken naar de laatste tien à vijftien jaar, dan zijn het steeds meer de verantwoordelijkheid voor het leren leggen bij de lerende zelf, de actieve leerling/student – waarbij overigens wel geprobeerd wordt recht te doen aan verscheidenheid – en de docent als opvoeder en coach, terugkerende thema's. Daarnaast zijn de inzet en mogelijkheden van media alsmear belangrijker geworden.

Bovenstaande uitspraak heeft ook betrekking op dit boek. Hoewel de opzet ten opzichte van vorige drukken hetzelfde is gebleven, zijn er in deze druk nogal wat wijzigingen aangebracht. Deze zijn mede het gevolg van adviezen van lezers en gebruikers.

Wat is 'anders' in deze druk?

Ervaring heeft ons geleerd dat het theoretische deel 1 van dit boek zeker als nodig en nuttig werd gezien, maar dat dat niet zo uitgebreid hoefde als nu het geval was. We hebben daarom, naast herordening, ook het nodige snoeiwerk gedaan.

Verder is het zo dat de toenemende invloed op en verantwoordelijkheid voor het eigen leerproces van de leerling ook van invloed is op de taak en de rol van de docent. Steeds meer wordt het belang benadrukt van een rijke leeromgeving voor allen. Onderwijs moet leerlingen boeien, motiveren, kwalificeren en uitdagen. Onze kennismaatschappij geeft aanleiding om daarom stil te staan bij het gebruik van nieuwe werkvormen en de inzet daarbij van informatie- en communicatietechnologie. De huidige jeugd groeit op met bepaalde media die hun manier van leren en informatie verwerken verschillend maakt van die van vorige generaties: internet, 'What'sApp', gamen, e-learning, bloggen, twitteren enz. In deze druk besteden we daarom aandacht aan het gebruik van nieuwe media als werkvorm of als hulpmiddel bij werkvormen. Het hoofdstuk over activerende didactiek is eveneens uitgebreid.

In deel 2 hebben geen grote veranderingen plaatsgevonden. Er is een enkele werkvorm toegevoegd en er zijn enkele weggelaten omdat ze nauwelijks nog gebruikt worden. Tevens hebben we geprobeerd de leesbaarheid nog verder te vergroten.

Na dertig jaar en vele herdrukken zijn we telkens weer verrast door de vele positieve reacties van gebruikers en ideeën voor verbetering. Van deze opmerkingen maken we steeds dankbaar gebruik om wijzigingen toe te passen. Zo blijft het een boek vanuit de praktijk voor de praktijk.

Hoewel deze druk wel degelijk wat veranderingen heeft ondergaan, geldt dat niet voor de opzet en het doel ervan. Het is nog steeds een ideeënboek waarin docenten een schat aan mogelijkheden vinden om hun onderwijs af te stemmen op en aantrekkelijk te maken voor hun leerlingen. We hopen dan ook dat deze nieuwe druk weer velen inspiratie en praktische steun biedt en een basis vormt voor verdere verdieping. Voor reacties houden we ons uiteraard weer van harte aanbevolen.

Piet Hoogeveen en Jos Winkels
Nijmegen/Beuningen, februari 2014

Dit boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel bevat (achtergrond)informatie over een aantal aspecten dat in verband met het gebruik van didactische werkvormen belangrijk is.

Het eerste hoofdstuk gaat over de vraag wat een didactische werkvorm is. We leggen uit waarom we hebben gekozen voor de term didactische werkvorm en geven aan het eind een definitie. In hoofdstuk 2 bespreken we een aantal uitgangspunten bij het kiezen van didactische werkvormen. Besproken worden onder andere de doelen die worden nagestreefd en de relevante situatienmerken. In dit hoofdstuk komt ook het groeperen van leerlingen aan de orde. In hoofdstuk 3 staat het begrip differentiatie centraal. Er wordt ingegaan op het belang van differentiatie en op de mogelijkheden om door middel van didactische werkvormen te differentiëren. Hoofdstuk 4 gaat over het gebruik van media als ondersteuning van en aanvulling op didactische werkvormen. Een aantal media wordt summier beschreven. In hoofdstuk 5 wordt het begrip 'activerende didactiek' aan de orde gesteld met daarbij de bijdrage die didactische werkvormen eraan kunnen leveren. Een aantal activerende werkvormen wordt kort besproken. Hoofdstuk 6 gaat over het effectief gebruik van didactische werkvormen. Er wordt aandacht besteed aan het belang van variatie van didactische werkvormen en er wordt aan de hand van een onderwijsleermodel aangegeven welke werkvormen bruikbaar zijn tijdens welke fase van een les of serie lessen. Verder geven we een aantal suggesties voor het werken met dit boek.

In deel 2 wordt een beschrijving gegeven van een groot aantal didactische werkvormen, waarbij we ervoor hebben gekozen tamelijk vakspecifieke werkvormen buiten beschouwing te laten.

In hoofdstuk 7 wordt uitgelegd welke inventarisatiemogelijkheden we hebben gehanteerd en wordt een classificatieschema beschreven aan de hand waarvan deel 2 is opgebouwd. Na een kort overzicht van beschrijvingscriteria komen de volgende groepen didactische werkvormen aan de orde:

- instructievormen (hoofdstuk 8);
- interactievormen (discussievormen en vragen stellen) in hoofdstuk 9;
- opdrachtvormen (hoofdstuk 10);
- samenwerkingsvormen/coöperatief leren (hoofdstuk 11);
- spelvormen (hoofdstuk 12).

In hoofdstuk 13 staat een alfabetische lijst met alle beschreven werkvormen met een vermelding waar deze te vinden zijn. De literatuurlijst sluit dit boek af.

Dit boek biedt naar ons idee gebruiksmogelijkheden voor docenten/opleiders die:

- hun repertoire aan didactische werkvormen willen vergroten;
- willen weten bij welke (les)doelen en fasen in de les welke werkvormen bruikbaar of geschikt zijn;
- willen nagaan welke didactische werkvormen geschikt zijn om te differentiëren;
- hun onderwijs activerender willen maken en willen weten welke didactische werkvormen daarvoor geschikt zijn;
- zicht willen krijgen op bepaalde (hoofd)vormen van didactische werkvormen met hun mogelijkheden en varianten;
- 'snel' een beschrijving (proces, voorwaarden voor gebruik, sterke en zwakke kanten e.d.) willen hebben van een bepaalde werkvorm.

Tot slot een tweetal opmerkingen over het gebruik van dit boek.

Hoewel we ons realiseren dat bepaalde werkvormen door specifieke groepen gebruikt worden, spreken we toch steeds over docenten en leerlingen (in een onderwijsleersituatie) waar ook leerkracht, medewerker, onderwijsassistent, opleider, cursusleider, student, cursist of deelnemer gelezen kan worden.

Op alle plaatsen waar geschreven staat: docent, leerling, student, deelnemer, lezer, speler of leider, wordt nadrukkelijk ook het vrouwelijke equivalent bedoeld.

THEORIE
EN ACHTERGROND

DEEL 1

In dit deel vind je achtergrondinformatie over een aantal belangrijke aspecten van didactische werkvormen:

- 1 Wat is een didactische werkvorm? Je leest waarom we hebben gekozen voor de term didactische werkvorm en geven een definitie.
- 2 Uitgangspunten bij het kiezen van didactische werkvormen. We bespreken de doelen die je kunt nastreven, de relevante situatiemarkers en het groeperen van leerlingen.
- 3 Het belang van differentiatie. Je leest over de mogelijkheden om door middel van didactische werkvormen te differentiëren.
- 4 Het gebruik van media. We leggen uit hoe media didactische werkvormen kunnen ondersteunen en aanvullen.
- 5 Activerende didactiek. We bespreken een aantal activerende werkvormen en beschrijven hoe ze bijdragen aan activerende didactiek.
- 6 Effectief gebruik van didactische werkvormen. Aan de hand van een onderwijsleermodel geven we aan welke werkvormen bruikbaar zijn tijdens welke fase van een les(serie). Ook krijg je een aantal suggesties om met dit boek te werken.

Didactische werkvormen: omschrijving

Dit boek gaat over didactische werkvormen. Een aantal hoofdstukken theorie (1 t/m 6) gaat vooraf aan een redelijk uitputtende praktische beschrijving van een groot aantal ervan. Om werkvormen te kunnen beschrijven, inventariseren en/of classificeren, moet echter eerst wel duidelijk zijn wat een werkvorm precies is.

Dit nu klinkt eenvoudiger dan het in werkelijkheid is. Als we bijvoorbeeld kijken naar het Nederlandse taalgebied komen we de volgende begrippen tegen, die aan de ene kant als synoniem van didactische werkvorm worden gebruikt, maar aan de andere kant ook van elkaar worden onderscheiden: onderwijsstrategie, instructietechniek, onderwijstechniek, methodische werkwijze, onderwijsvorm, instructiemethode, leervorm, werkvorm, methode, methodiek, vormingsmiddel, onderwijsactiviteit en leer-werkwijze.

Wij hebben voor de term *didactische werkvorm* gekozen omdat deze:

- naar ons idee in het onderwijs het meest gangbaar is. Door te kiezen voor een term die algemeen bekend is, wordt duidelijkheid bevorderd;
- niet suggereert 'wie iets doet'. Zo kan in de ene situatie de docent centraal staan, bijvoorbeeld tijdens instructies geven, terwijl in een andere situatie leerlingen meer in beeld zijn, bijvoorbeeld tijdens zelfstandig werken;
- op zich (nog) niets zegt over de aard van het te verrichten werk. Een term als bijvoorbeeld instructiemethode of onderwijstechniek impliceert al gauw een bepaalde manier van handelen.

Met de keuze voor een bepaalde term zijn we er echter nog niet. Er moet ook inhoud aan gegeven worden. Hoewel de term *didactische werkvorm*, zoals gezegd, het meest gangbaar is, verstaat toch niet iedereen er hetzelfde onder.

De volgende omschrijvingen laten dat zien:

- 'Werkvormen zijn doelbewuste activiteiten die erop gericht zijn om leerlingen iets te laten leren.'¹
- 'De gedragswijzen van de docent, gericht op het tot stand brengen van leerervaringen, met het oog op het realiseren van bepaalde doelstellingen bij leerlingen.'²
- 'Didactische werkvormen zijn activiteiten die een docent in een onderwijssituatie ontplooit om gewenste leeractiviteiten bij leerlingen uit te lokken.'³
- 'De manier waarop de leerstof wordt overgebracht, dus docentactiviteiten en leerlingactiviteiten die complementair zijn.'⁴
- 'De door de docent geplande activiteiten die bedoeld zijn om kennis, inzicht, vaardigheden of houdingen te laten verwerven.'⁵
- 'De onderwijs- en leeractiviteiten die door de docent en/of door de leerlingen worden ontplooid om de leerdoelen zo efficiënt mogelijk na te streven en te bereiken. Het is de wijze waarop je leerinhouden aanbrengt.'⁶

- 'Bouwstenen waarmee je een les kunt opbouwen. We noemen deze bouwstenen 'werkvormen', die we onderscheiden in docentgestuurde en leerlinggestuurde werkvormen.'⁷
- 'Didactische werkvormen geven aan hoe de onderwijsleersituatie door de docent wordt ingericht.'⁸

Wat opvalt, is dat in de ene definitie de nadruk ligt op activiteiten van de docent, terwijl in de andere de activiteiten van leerlingen meer centraal staan. Verder spelen onderwijsdoel en inhoud dan weer wél en dan weer niet een bepalende rol.

Wij verstaan onder een didactische werkvorm⁹:

De weg, die docent en leerlingen samen bewandelen, om de in het schoolwerkplan omschreven doelen op een efficiënte en effectieve wijze te bereiken.

Deze omschrijving biedt de mogelijkheid om de volgende aspecten te onderscheiden:

- 1 In het schoolwerkplan staan o.a. de beoogde *visie* en de *vormgeving* van het onderwijs van de betreffende school: 'Wat typeert deze school? Wat is haar principiële kijk op onderwijs?'
- 2 Een *onderwijsaspect* en een *leeraspect*. Een werkvorm kent naar ons idee altijd twee kanten, activiteiten van de docent en activiteiten van de kant van de leerlingen. Deze moeten vanuit samenhang en wisselwerking

bekeken worden. *Docentactiviteiten* zijn concreet waarneembare gedragingen zoals bijv.: opdrachten geven, uitleggen, verbeteren, vertellen, coachen, beurten geven, demonstreren, vragen stellen enz. Ook *leerlingactiviteiten* zijn bepaalde waarneembare gedragingen, zoals: antwoord geven, opzoeken, invullen, oefenen, luisteren, experimenteren, informatie verzamelen en weergeven, uitleggen enz.

- 3 Een *opvoedings*- en een *vormings*aspect. Wat het eerste betreft kun je denken aan het zgn. 'uitstralingseffect' (bijv. sociaal leereffect, zelfstandigheid, mondigheid) van bepaalde werkvormen. Bij het tweede kun je denken aan de overdracht en/of het zich eigen maken van kennis, vaardigheden en attitudes.
- 4 Een *objectief* en een *subjectief* aspect. Het eerste wil zeggen dat een werkvorm in eerste instantie door doelen en inhoud van het onderwijs wordt bepaald. Het – wat meer – subjectieve aspect heeft betrekking op zgn. situatiekenmerken, zoals bijv. de manier waarop een docent een werkvorm 'invult' (zijn onderwijsstijl).

Deze, en andere, kenmerken worden in hoofdstuk 2 besproken. In dat hoofdstuk komt ook aan de orde wat de uitgangspunten zijn bij het kiezen van werkvormen.

NOTEN

- 1 G.J.A. Baars, *Digitale didactiek. Praktisch stappenplan voor het gebruik van ICT in het hoger onderwijs*, Den Haag 2009, p. 27.
- 2 E. de Corte e.a., *Beknopte Didaxologie*, Groningen 1986, p. 221.
- 3 T. Geerligts e.a., *Lesgeven en zelfstandig leren*, Assen 2011, p. 232.
- 4 M. Huybers, *HOE-boek voor de trainer*, Zaltbommel 2010, p. 57.
- 5 *Ibid.*, p. 132.
- 6 P. van Petegem, edubron – www.uia.ac.be/projecten/onderwijs/ailo/module1, 2004.
- 7 W. Geerts e.a., *Handboek voor leraren*, Bussum 2012, p. 95.
- 8 E. Alkema e.a., *Méér dan onderwijs*, Assen 2011, p. 211.
- 9 Voor het leesgemak gebruiken we in het vervolg steeds het begrip werkvorm.